

İKTÂ
(bk. İKTÂ).

İLİCA
(bk. KAPLICA).

İNAK
(bk. İNAK).

İRÂFE
(bk. ARÎF).

İRÂFE
(bk. ARRÂF; KÂHİN).

IRAK
(العراق)

Ortadoğu'da bir İslâm ülkesi.

I. FİZİKİ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

II. ORTAÇAĞ MÜSLÜMAN

COĞRAFYACILARINA GÖRE IRAK

III. TARİH

IV. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Resmî adı el-Cumhûriyyetü'l-İrâkıyye olup başşehir Bağdat'tır. Kuzeyde Türkiye ile 331 kilometrelik bir sınırı bulunan Irak'ın toprakları doğuda İran, güneyde Suudi Arabistan ve Küveyt, batıda Ürdün ve Suriye ile çevrilidir; Basra Körfezi'ndeki dar bir kıyı şeridiyle de dünya denizlerine açılır. Suudi Arabistan ve Küveyt'le aralarında oluşturdukları tarafsız bölgede bu üç ülkenin göçer vatandaşları serbestçe dolaşma hakkına sahip idi; ancak sonradan bu tarafsız bölge adı geçen üç ülke arasında bölünmüştür. 438.317 km²'lik

yüzölçümüne sahip ülke topraklarının 900 km²'den fazlası sulak alanlarla kaplıdır; nüfusu 20.400.000'dir (1995).

Tek partili bir cumhuriyetle yönetilen ülke idarî açıdan on sekiz muhafazaya ayrılmıştır; bunlardan başşehir Bağdat özel bir statüye sahiptir. Muhafazaların en yüksek sivil yöneticisi İçişleri Bakanlığı'nın önerisiyle cumhurbaşkanı tarafından tayin edilen muhafızdır (vali). Muhafazalar kâim-makam (kaymakam) tarafından yönetilen kazalara, onlar da müdür tarafından yönetilen nahiyelere ayrılmıştır. Ülkenin kuzeyinde bulunan Kürt ve Türkmen nüfusun yoğun olduğu Erbil, Dohuk ve Süleymâniye muhafazaları kısmî özerkliğe sahiptir.

Muhafazalar	İdare Merkezleri
Dohuk	Dohuk
Erbil	Erbil
Süleymâniye	Süleymâniye
Ninevâ (Neynevâ)	Musul
Te'mim	Kerkük
Selâhaddin	Tikrît
Diyâla	Ba'kübâ
Enbâr	Remâdî
Bağdat	Bağdat
Kerbelâ	Kerbelâ
Bâbil	Hille
Vâsit	Kût
Meysân	Amâre
Kâdisiye	Divâniye
Zikâr	Nâsiriye
Necef	Necef
Müsennâ	Semâve
Basra	Basra

I. FİZİKİ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

Ülke toprakları, yüzey şekilleri ve iklim bakımından birbirinden hayli farklı özellikler gösteren şu dört bölgeye ayrılır: Kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık alan, dağların eteklerinde uzanan tepelik el-Cezîre bölgesi, batıda Fırat vadisinden Suudi Arabistan ve Ürdün sınırına kadar uzanan çöller. Fırat ve Dicle arasında kalan yerlerle bu iki nehrin birleşmesinden meydana gelen Şattûlarap'ın oluşturduğu delta ve bataklıkları içeren alüvyonlarla kaplı alan.

Irak'ın kuzey ve kuzeydoğusunda Alp kıvrım kuşağı içerisinde bulunan ve Güneydoğu Toros dağları ile Zagros dağlarının uzantısı olan yüksek dağlar yer alır. Dicle'nin kollarından Habur ile Büyük ve Küçük Zap sularının derin vadilerle parçalandıkları bu dağların yükseltisi genellikle

le 2000 metrenin üzerindedir (en yüksek nokta Revândiz dağında 3658 m.). Dağların 1800-2000 metreye kadar olan yerlerinde meşe ormanlarına rastlanır ve aşırı kesimlerin seyreltiği bu ormanlar ülke yüzölçümünün ancak % 3-4'ünü kaplar. Bu seviyenin üzerinden yüksek dağlara mahsus (alpin) çayırıklar yer alır. Dağların eteklerinde, güneye ve batıya gidildikçe yükselikleri basamaklar halinde azalan plato ve tepeliklere rastlanır. Güneyde Bağdat yakınlarına kadar uzanan el-Cezîre bölgesinin plato ve tepelikleri genellikle step karakterli çalılık ve otsu bitkilerle kaplıdır. Ülkenin batı ve güneybatısında, Arabistan yarımadasının büyük kesimlerini kaplayan çöllerin uzantısı olarak Ürdün-Suudi Arabistan sınırlarından Fırat vadisine kadar devam eden, sürekli bitki örtüsünden yoksun geniş çöller bulunmaktadır. Doğuda 900 m. dolaylarındaki yükselti batıya doğru giderek azalır. Bu durumu ile geniş bir düzlük görünümünde olan çöl alanının karakteri kuzeyden güneye farklılıklar gösterir. Kuzeyde Suriye çölünün (Bâdiyetüşşâm) devamını teşkil eden kesim genellikle taşlıktır ve geniş kuru dere (Vâdî Havran, Vâdî Ubeyd gibi) yatakları tarafından derin biçimde yarılmıştır. Güneyde Hacere adıyla anılan havza ise hemen tamamen kumlarla kaplıdır. Çöller Irak topraklarının yaklaşık % 40'ını kaplar.

Irak'a hayatıyetini veren Fırat-Dicle havzasıdır. Dicle nehri, Mezopotamya olarak bilinen bu havzaya kuzeydeki dağlık bölge ile güneyindeki el-Cezîre platolarında açtığı derin ve sarp yamaçlı vadilerden geçerek ulaşır; bu arada Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin de katılmasıyla güçlenip Tikrît dolaylarında geniş bir tabana yayılır. Fırat nehri ise Suriye sınırında derin bir vadiyle Irak topraklarına girer ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru akarak el-Cezîre bölgesini geçtikten sonra yayvanlaşıp genişler. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kuzey-güney yönünde uzanan dar ve uzun bir kapalı havza vardır. Bu havzaya yerleşmiş olan Sersâr ırmağı sularını aynı adla anılan göle boşaltır. Fırat ve Dicle nehirleri Bağdat dolaylarında birbirlerine yaklaşır sonra yeniden uzaklaşırlar. Aşağı kesimlerinde çeşitli kollara ayrılan ve kenarlarında geniş bataklıklarla sulak alanlar yer alan iki nehir Kurna yakınlarında Gurmet Ali denilen mevkide birleşerek Şattûlarap adını alır ve tek kol halinde 160 km. katettikten sonra Basra körfezine ulaşır. Irak'ın bu kesiminde akar-suların getirdiği bol alüvyal malzeme kör-

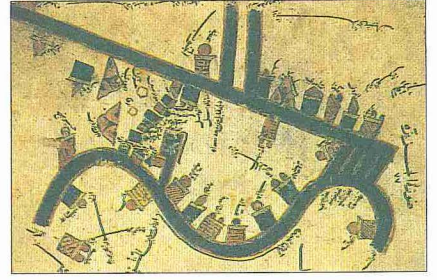
Resmî adı : el-Cumhûriyyetü'l-İrâkıyye
(Irak Cumhuriyeti)
Başşehir : Bağdat
Yüzölçümü : 438.317 km²
Nüfusu : 20.400.000 (1995 tah.)
Resmî dini : İslâm
Resmî dili : Arapça
Para birimi : 1 D (Irak dinarı)
1 Irak dinarı = 20 dirhem

fezin kuzeyini doldurarak verimli bir deltanın oluşmasını sağlamıştır.

Bölgeler arasında yüzey şekilleri gibi iklim özelliklerinde de farklılıklar dikkati çeker. Kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık alanda yüksek dağ iklimi (alpin iklim) şartları yaşanırken el-Cezîre yöresinde kışlar ılık ve yarı nemli, yazlar ise sıcak ve kurak geçer; bahar mevsimleri pek hissedilmez. Yüzey şekillerinin de etkisiyle sıcaklıklar kuzeyden güneye doğru artarken yağışlar belirgin şekilde azalır. Dağlık alanlarda yıllık ortalama sıcaklık 10°C dolaylarındadır. Bu bölgelerde derece yılın kırk-elli gününde sıfırın altına düşer; ocak ayı ortalaması ise -5° kadardır. Dağların yüksek kesimlerinde çok daha şiddetli soğuklar hüküm sürer. Buna karşılık güneye gidildikçe hava ısınır ve ortalamalar artarak meselâ Musul'da 20° iken Bağdat'ta 23°, Nâsiriye'de 25°'ye çıkar. Bu kesimlerde yazlar dayanılmaz derecede sıcak geçer ve güneyde yılın altı ayında sıcaklık gündüzleri 35°'nin üzerinde seyrederken pek çok yerde de gölgede 50°'yi aşar. Yıllık ortalama yağış miktarı da bölgelere göre büyük farklılıklar gösterir ve dağlık yörede 1000 mm. dolaylarında iken güneye gidildikçe azalarak Selâhaddin çevresinde 600, Musul'da 350, Bağdat'ta 140 ve Nâsiriye'de 110 milimetreye düşer. Yağışlar yıldan yıla değişir ve meselâ Bağdat'ta bazı yıllarda 300 milimetreye ulaşırken bazı yıllarda ancak 50 milimetreyi bulur. Dağlık bölge dışında kar yağışlarına hemen hiç rastlanmaz.

Yazın sıcaklığın fazla, yağışların yok deneye kadar az olması bir yandan buharlaşma, bir yandan da sulama sorunlarını doğurmaktadır. Buharlaşmanın şiddeti sebebiyle tarıma elverişli toprakların büyük kısmı çoraklaşma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Tuzlanma yüzünden birçok tarım alanı kullanılmaz hale gelmiştir. Yine bu sebeple Fırat ve Dicle nehirlerinin sularının tuzluluk oranı da güneye gidildikçe artar. Buharlaşma ve yağış azlığı nehirlerin su miktarını da etkiler ve meselâ Mayıs ayında 4500-5000 m³/sn. olan Fırat'ın debisi yaz sonlarında 250-300 m³/sn.'ye iner; benzer durum Dicle'de de görülür. Nisan sonuyla mayısta Fırat ve Dicle'nin yol açtığı vadi tabanlarını etkisi altına alan taşkınlar ülkenin kuraklık sorunu yaşanan geniş bölümü ile çelişki doğurur.

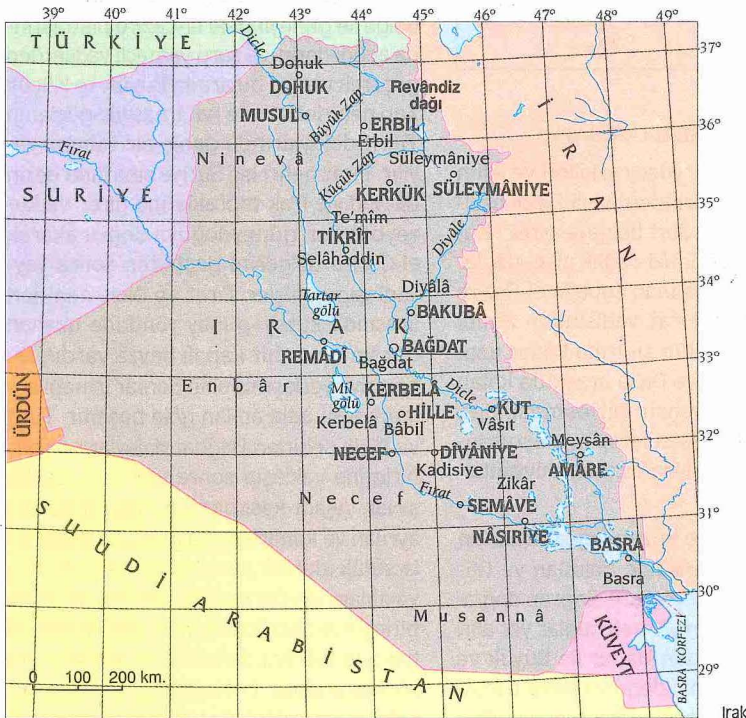
Irak'ta yerleşme ve nüfusun dağılışı üzerinde yüzey şekilleri, daha çok da Fırat ve Dicle nehirleriyle yer altı zenginlikleri önemli rol oynamaktadır. Nehirlerin arasındaki bereketli topraklar yerleşme ve nüfus bakımından yoğunluk kazanırken dağlık alanlar, çöller ve geniş bataklıklar ıssızdır. Irak'ın XX. yüzyılın başlarında 2 milyon civarında olan nüfusu 1947'de 4.186.000, 1957'de 6.298.000, 1965'te 8.220.000, 1977'de 12.171.500, 1987'de 16.335.198 ve 1995'te 20.400.000'e ulaştı. Ülkede % 70 dolaylarında bulunan kentleşme oranının en yüksek olduğu kesim, 5 milyon aşan nüfusu ile Bağdat ve

Belhi'nin *Şuverü'l-ekâlimi's-seb'a* adlı eserinde Mezopotamya'yı gösteren harita (TSMK, III. Ahmed, nr. 1285, vr. 39^a)

onun güneyinde yer alan Basra (700.000), Nəcəf (250.000), Hille (225.000), Kerbelâ (200.000), Nâsiriye (150.000) çevreleridir. Zengin petrol yatakları sebebiyle kuzeydeki şehirler de giderek kalabalıklaşmaktadır; Musul (650.000), Kerkük (800.000), Erbil (400.000) ve Süleymâniye (325.000) bunlardandır. Halkın geri kalan kısmı nüfusu 10.000'den az olan kasaba ve köylerde veya göçebe halinde yaşar. Özellikle çöl alanları ile el-Cezîre platolarında göçebelik yaygındır. Dağlık kesimlerde, kışları vadi tabanları veya yamaçlarındaki köylerde geçiren insanlar yazın yüksek yaylalara çıkarlar. Yerleşim merkezlerinin belirli alanlarda toplanması sebebiyle ülkede nüfus yoğunluğunun (km²/45) dağılışı büyük farklılıklar gösterir. Bağdat, Musul, Kerkük, Basra gibi kalabalık şehirlerin çevresinde kilometrekareye 200 kişi düşerken Fırat-Dicle arasında tarımın yoğun olduğu alanlarla petrol yataklarının çevrelerinde bu sayı 100 civarındadır, el-Cezîre bölgesi ve özellikle çöl alanlarında ise beşin altına düşer, hatta çöllerin büyük bir kesimi tamamen ıssızdır. Ülke nüfusunun % 77'sinin ana dili Arapça'dır. Kürtçe konuşanların oranı % 10, Türkçe konuşanların oranı % 1,4'tür. Nüfusun % 0,8'i de Farsça konuşur. Irak halkının % 95,5'u müslümandır (% 61,5'u Şii, % 34'ü Sünnî). Ülkedeki hristiyanların oranı ise % 3,7 kadardır.

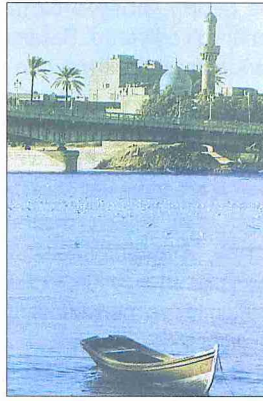
Irak ekonomisinde petrol üretimi ve tarım ön plandadır. Petrol yatakları Basra körfeziyle kuzeyde Musul-Kerkük yörelerinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı yönetiminden alınan izinlerle 1902 yılında İngilizler tarafından başlatılan sondaj faaliyetleri 1907'de olumlu sonuçlanmış ve 1927 yılında Kerkük yöresinde başlayan üretim her yıl artarak 1975 yılında 100

milyon tonu aşmıştır. Petrol ihraç Eden Ülkeler Teşkilâtı'nın (OPEC) kurucu üyelerinden olan Irak, 1970'li yıllarda ihracat gelirlerinin % 90'ından fazlasını petrolden kazanıyordu. Ancak 14 milyar tonla dünya petrol rezervlerinin yaklaşık % 5'i-ne sahip olan ülkede bu yoldan elde edilen büyük gelir, önceleri tarım ve sanayiye modernleşmeye harcanırken 1980'lerde on yıl süren Irak-İran ve ardından başlayan Körfez savaşları sırasında daha çok silâhlanmaya ayrılmış, savaş sonrasında ise 6 Ağustos 1990 tarihli ambargo kararı kapsamında hemen tamamen kaybedilmiştir. 20 Mayıs 1996 tarihinde gıda ve ilâç alımı için verilen yılda 4 milyar dolarlık petrol ihraç etme izni hafif bir rahatlama sağlamışsa da yeterli olmamıştır; dolayısıyla bugün (1999) ekonomik gelişme durmuş vaziyettedir.

Petrol üretiminin beraberinde endüstriyel gelişme getirmesine ve toprakların ancak % 15 kadarının ekime elverişli olmasına rağmen ülke ekonomisinde tarım önemli bir yer işgal etmekte ve çalışan nüfusun yarısı bu işle uğraşmaktadır. Tarım ürünlerinin başında kuzeyde buğday (yılda ortalama 1.500.000 ton) ve arpa (1.000.000 tona yakın), güneyde hurma (350-400.000 ton) gelir. Üretimi dünya sıralamasının en başında yer alan hurma sadece meyve olarak değil endüstriyel ham madde olarak da kullanılır. Irak Sanayi Bakanlığı hurmadan şeker, alkol ve konsantre protein elde etmek için bir proje başlatmıştır. Bunların dışında özellikle Güney Irak'ta şeker kamışı ve bataklıkla-rın çevresindeki sulak alanlarda çeltik tarımı da önemli yer tutar. Kuzey Irak'taki bakliyat ve narenciye ile akarsu boylarındaki sebze ve karpuz üretimi ise ülke ihtiyacının ancak bir kısmını karşılayabilmektedir. Toprak mülkiyetinin dağılışın-

Dicle
nehri
ve Bağdat'tan
bir görünüşü

daki dengesizliği gidermek, ağaların gücünü azaltmak ve ülke genelinde tarım gelirlerini artırarak adil bir dağılım sağlamak için 1958 ve 1980 yıllarında yapılan reformlar kısmen olumlu sonuçlar vermiştir. Ülke topraklarının % 10'unu kaplayan meralarda koyun, dağlık alanlarda daha çok keçi ve delta düzlüklerinde sığır beslenir.

XX. yüzyılın başlarına kadar özellikle deve ve atlarla yapılan taşımacılık gelişen ekonomi ve teknolojiye bağlı olarak yerini büyük ölçüde kara ve demiryollarına bırakmıştır. Doğal yapısı gereği tarihi çağlardan beri ulaşım bakımından önemli bir konuma sahip olan Irak'ta yollar genellikle Fırat ve Dicle nehirlerini izler. 2300 kilometreyi aşan demiryolu üç ana hat halinde ülkenin başlıca şehirlerini birbirine bağlar ve Basra-Bağdat-Musul hattı kuzeyde Suriye topraklarından geçerek Türkiye'ye ulaşır. Karayollarının uzunluğu ise 30.000 kilometreye yaklaşır; bunun yaklaşık üçte biri asfalt kaplıdır. Kuzeye uzanan karayolu Habur kapısında Türkiye karayollarına birleşir. Deniz aşırı taşımacılık Basra, Ümmükaşr ve Fâv limanlarından yapılır. Gemiler Şattül-arap'dan 100 km. kadar içerilere girerek Basra Limanı'na ulaşır. Ayrıca Fırat ve daha çok Dicle üzerinde Basra'dan Bağdat, hat-ta Musul'a kadar yük ve yolcu taşıyan küçük gemiler çalışır. Bununla birlikte nehir ulaşımı geçmişteki önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Bağdat ve Basra'da birer milletlerarası hava limanı bulunmaktadır.

Ambargo öncesi dönemlerde Irak'ın ihracat gelirleri ithalât giderlerinin üzerinde idi ve petrol yanında hurma, bir miktar da pamuk, yün, deri ve çimento ihraç edilip askerî malzeme, tarım makineleri, otomobil, motor, elektrikli eşya ve kimyasal maddelerle tahıl, şeker, çay gibi gıda maddeleri ithal ediliyordu. Dış ticaret-

te Rusya, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya, Türkiye, Japonya, Fransa ve Arap ülkelerinin önemli yeri vardı.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Blanchard, "Asie occidentale", *Géographie universelle* (nşr. P. Vidal de la Balche - L. Gallis), Paris 1929, VIII; J.-F. Nodinot, *22 Etats arabes une nation*, Paris 1980, s. 69-86; G. Barbina, *La riforma agraria in Iraq*, [baskı yeri yok] 1983; Makram Sader, *Le développement industriel de l'Irak*, Beirut 1983; C. Issawi, *The Fertile Crescent: 1880-1914: Documentary Economic History*, New York 1988; *Iraq: the Gulf and the Arab World* (ed. P. Lamarchand), [baskı yeri yok] 1992; a.m.f., "Fırat", a.e., XIII, 31-33; "Iraq", *EBR*, XXI, 899-905.

ERDOĞAN AKKAN

II. ORTAÇAĞ MÜSLÜMAN

COĞRAFYACILARINA GÖRE IRAK

Ortaçağ İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Irak'ın sınırları, nehirleri, yeryüzü şekilleri, iklimi, idarî taksimatı, iktisadî ve içtimai yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu arada Irak isminin menşei ve kapsadığı coğrafi alan hakkında da değişik dönemlere göre farklı bilgiler verilmiş ve genellikle Irak kelimesinin Arapça mı, Farsça mı olduğu hususu üzerinde durulmuştur. Arap coğrafyacılarının bir kısmı, bölgenin Fırat ile Dicle arasında yer alan alçak, ziraata elverişli ve ormanı bol bir araziye sahip olması sebebiyle Arapça "kıyı" veya "aşağı memleket" anlamına gelen bu ismi taşıdığını söylerken diğer bir kısmı, ismin aynı anlamdaki Farsça *îrâh* / *îrâf* / *îrâk* kelimesinden Arapçalaştırıldığını ileri sürmüştür (Yâkût, IV, 106; Strange, s. 41). Modern coğrafyacılar Besim Darkot ise ikinci iddiayı muhtemel görürken Aşağı Irak'ın en eski yerleşim merkezlerinden birinin *Erek* (Sumerce *Ereh* / *Uruk*) adını taşıdığına da dikkat çekmektedir (*İA*, V/2, s. 667). Sâsânîler döneminde Irak'ı da içine alacak şekilde İran'ın tamamına *Îrânşehr* adı veriliyor, dil-i *Îrânşehr* (İran'ın kabî) tabiriyle de Irak'a işaret ediliyordu. Bölgenin Farsça ilk adının Sûristan olduğu, sonraları İranlılar'ın buraya Irakistan da dedikleri bilinmektedir. Irak isminin ilk defa Bâbil toprakları için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları yalnız Aşağı Mezopotamya'ya Irak, Yukarı Mezopotamya'ya ise el-Cezîre diyorlardı. İslâmî literatürde fetihten itibaren Irak'ın eş anlamlısı olarak Aşağı Mezopotamya için *Sevâd* (kara) adının da be-

XX. yüzyıl başlarında Bağdat'ta Dicle nehrinde mavnalar üzerinde kurulu bir köprü (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90573)

